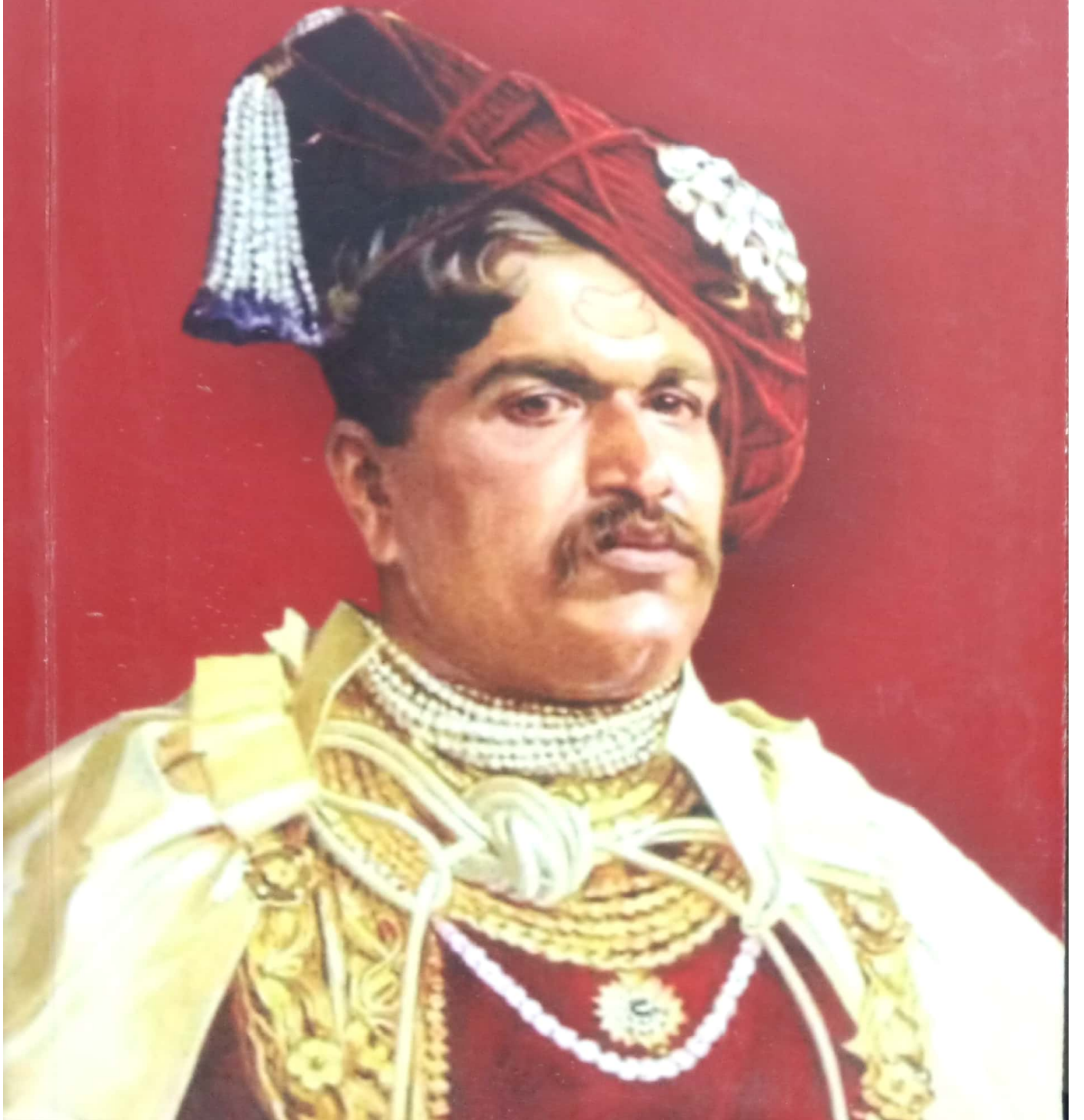

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांची
राष्ट्र उभाऱणीत भूमिका

संपादक
प्राचार्य डॉ. महादेव गव्हाणे

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांची राष्ट्र उभारणीत भूमिका
(संपादित)

Role and Contribution of Chhatrapati Rajarshi Shahu
Maharaj in Nation Building (Ed.)

संपादक :

प्राचार्य डॉ. महादेव गव्हाणे

सह संपादक :

प्रा. सदाशिव शिंदे, डॉ. अभिजीत यादव, डॉ. संभाजी पाटील,
डॉ. राजशेखर सोलापुरे, प्रा. ज्ञानेश्वर बनसोडे, प्रा. सुदर्शन पाटील,
प्रा. माधव शेळके, प्रा. श्रीकृष्णा पांचाळ, डॉ. वितेश निकते,
प्रा. दिपीका स्वामी

ISBN 978-93-91689-21-6

अरुणा प्रकाशन

१०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,

खड्केकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर

मो. ९४२१४ ८६९३५, ९४२१३ ७१७५७

© सर्व हक्क - प्राचार्य, राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर

प्रथम आवृत्ती : १२ ऑक्टोबर २०२२

मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी : हिंदवी कॉम्प्युटर, लातूर

मूल्य : ५००.०० रुपये

* 'छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांची राष्ट्र उभारणीत भूमिका' या ग्रंथातील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांची असून त्या संबंधी महाविद्यालय प्रशासन, संपादक, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. राजर्षी शाहू महाराजांचा एक कुशल व्यवस्थापक म्हणून अभ्यास
प्रा. डॉ. हेमंत अनिल जोशी १५
२. सामाजिक लोकशाहीचे आधारस्तंभ : राजर्षी शाहू महाराज
डॉ. रेखा रामनाथ बने २३
३. भारतातील सामाजिक कायद्यांचे जनक : राजर्षी शाहू
डॉ. राजशेखर सोलापुरे २९
- ✓ ४. छत्रपती शाहू महाराजांच्या विचारांची प्रस्तुतता
डॉ. हनुमंत फाटक ३९
५. शैक्षणिक सुधारणांमधील छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज
प्रा. डॉ. पाटील अभिजित सुशीलकुमार ४३
६. सामाजिक लोकशाहीचे अग्रदूत : राजर्षी शाहू महाराज
प्रा. ज्ञानेश्वर बनसोडे, प्राचार्य डॉ. महादेव गव्हाणे ५२
७. शैक्षणिक सुधारणांमधील छत्रपती
राजर्षी शाहू महाराजांची भूमिका
डॉ. गुंफा पाटीलबा कोकाटे ५८
८. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक योगदान
प्रा. डॉ. कालिदास फड ६३
९. छत्रपती शाहू महाराज आणि सत्यशोधक
पत्रकार : अनुबंध
डॉ. गोविंद काळे ७०
१०. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज आणि आरक्षण धोरण
डॉ. दिलीपकुमार दगडू क्षीरसागर ७७
११. राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक समता व सामाजिक
न्याय प्रस्थापनेतील योगदान
प्रा. डॉ. कदम एच.पी. ८३

छत्रपती शाहू महाराजांच्या विचारांची प्रस्तुतता

□□□

डॉ. हनुमंत फाटक

छत्रपती शाहू महाराजां उर्फ यशवंतराव घाटगे यांना, राजेशाही भोसले घराण्याने त्यांना दत्तक घेतले. त्यांना इंग्रजी, जागतिक इतिहास आणि राजकारण शिकवले गेले. २६ जून ही त्यांची जयंती होती, पण इतर वर्षांप्रमाणे तीही धूमधडाक्यात पार पडली. काही सामाजिक आणि राजकीय नेते आणि त्यांनी प्रेरित केलेल्या संघटनांनी त्यांचा जबरदस्त वारसा मागे घेतला, परंतु ते पुरेसे नव्हते. छत्रपती शाहू महाराज साजरे करण्यास पात्र आहेत-फक्त स्मरणात नाही-आणि त्यांचा सुधारणावादी कार्याचा वारसा संपूर्ण भारतभर पाळला गेला. शेवटी, महात्मा जोतिबा फुले यांच्या मार्गस्थ समाजसुधारणा आणि आंबेडकरांनी राजकारण आणि संविधानवाद यातील ते अत्यावश्यक दुवा होते.

फुले-शाहू-आंबेडकर हे मागासवर्गीय आणि महिलांवर केंद्रित असलेल्या महाराष्ट्राच्या पुरोगामी आणि सुधारणावादी परंपरेचे त्रिपुत्र आहेत. गोपाळ कृष्ण गोखले आणि महादेव गोविंद रानडे यांसारख्या सुधारणावाद्यांसोबत, ते महाराष्ट्रीयन, प्रामुख्याने हिंदू, समाजाच्या प्रबुद्ध आणि उदारमतवादी मार्गाचे प्रतिनिधित्व करतात.

आरक्षण आणि छत्रपती शाहू महाराज

१८९४ मध्ये राज्याभिषेक झाला तेव्हा शाहू महाराज जेमतेम २० वर्षांचे होते. पुढील २८ वर्षे, त्यांचे निधन होईपर्यंत, त्यांनी कायद्यात लिखाण केले आणि मागासवर्गीय आणि महिलांसाठी शिक्षण, उद्योग आणि कामगार अशा विविध क्षेत्रांचा समावेश असलेल्या अनेक सुधारणांची अंमलबजावणी केली. शेती, अर्थव्यवस्था आणि बाजारपेठ, सिंचन आणि धरणे, इतर. त्यांच्यापैकी कोणाशीही त्यांची ओळख पटवणे कठीण आणि अन्यायकारक असेल, परंतु जर एखाद्याने आवश्यक असेल तर ते समाजातील दुर्बल घटकांसाठी शैक्षणिक संस्था आणि नोकऱ्यांमध्ये आरक्षणाचे प्रणेतें म्हणून असावे - आंबेडकरांनी संविधानात आणलेला वारसा. जवळपास पाच दशकांनंतर भारताचा.

आपल्या प्रशासनासह कोल्हापुरातील सत्ताधारींवर असलेल्या ब्राह्मणांच्या नियंत्रणामुळे आणि एका प्रसंगी त्यांना झालेल्या जातीयवादी वागणुकीमुळे त्रस्त झालेल्या शाहू महाराजांनी त्यांच्या प्रशासकीय रचनेत ब्राह्मणेतरांसाठी जागा राखून ठेवण्याचा दूरगामी कार्यक्रम सुरू केला. एखाद्या संस्थानात असे आरक्षण, सत्तेचे ब्राह्मणीकरण हे कदाचित पहिलेच असावे. १९०२ मध्ये जारी करण्यात आलेल्या कोल्हापूर राज्याच्या घोषणेमध्ये असे म्हटले आहे: महामहिम यांना हे निर्देश देण्यात आनंद होत आहे की, या आदेशाच्या तारखेपासून, येऊ शकणार्या रिक्त पदांपैकी ५० टक्के जागा मागासवर्गीयांमधून भरती करून निश्चित केल्या जातील. मागासवर्ग या शब्दाचा अर्थ ब्राह्मणेतर, विशेषतः तथाकथित अस्पृश्य असा होतो.

रायल धार्मिक सल्लागार सामान्यतः ब्राह्मण होते. जेव्हा त्यांनी वैदिक निर्बंधांचा हवाला देऊन ब्राह्मणेतरांसाठी धार्मिक संस्कार करण्यास नकार दिला, तेव्हा शाहू महाराजांनी त्यांच्या जागी एक तरुण मराठा विद्वान घेण्याचे धाडस केले आणि ब्राह्मणेतरांना वेदांचे वाचन आणि पठण करण्यास प्रोत्साहित केले. या पायऱ्यांमुळे ब्राह्मणांच्या दारात उलटसुलट प्रतिक्रिया उमटल्या, ज्याला वेदोक्त वाद म्हणतात, पण तो ठाम राहिला. शाहू महाराजांनी वंशपरंपरागत पदव्याही रद्द केल्या आणि १९१६ मध्ये ब्राह्मणेतरांचे राजकीय अधिकार सुरक्षित करण्यासाठी डेक्कन रयत संस्थेची स्थापना केली.

शिक्षण आणि छत्रपती शाहू महाराज

जोतिबा आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्यातून शाहू महाराजांना उच्चभ्रू जार्तीच्या तावडीतून शिक्षणाची मुक्तता करून मागासवर्गीय आणि महिलांना शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचे मूल्य कळले. प्रचलित अनन्य शिक्षण व्यवस्थेतील परिवर्तन हा त्यांच्या सामाजिक सुधारणेचा केंद्रबिंदू होता. त्यांनी शाळांपासून तांत्रिक महाविद्यालयांपर्यंत अनेक शैक्षणिक संस्थांची स्थापना केली आणि ब्राह्मणेतरांना संस्कृत आणि वेद शिकता येतील अशा शाळांची स्थापना केली. त्यांनी प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक केले आणि या संस्थांमध्ये मोफत आणि राखीव जागा ठेवल्या जेणेकरून जन्मामुळे कोणीही शिक्षणाची संधी नाकारू नये.

तथापि, प्रचलित वृत्ती किंवा आर्थिक अभाव यामुळे तरुणांसाठी अभ्यास करणे सोपे नव्हते-विशेषतः स्त्रियांसाठी नाही. त्यामुळे, शिष्यवृत्ती सुरू करण्यात आली आणि विद्यार्थ्यांसाठी सामुदायिक आधारावर वसतिगृहे सुरू करण्यात आली. जसजसे शिक्षणाची दारे उघडली गेली तसतसे पिढ्यान्पिढ्यांना फायदा झाला. ते म्हणतात त्याप्रमाणे कोल्हापुरात, खरोखरच संपूर्ण पश्चिम

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांनी

महाराष्ट्रात, एकही मागासवर्गीय कुटुंब नाही ज्याच्या जीवनाला शाहू महाराजांच्या सुधारणांचा स्पर्श नाही.

समाजजीवनावरील जातीचे विघातक पगडे कमी करण्यासाठी आणि नष्ट करण्यासाठी शाहू महाराजांनी जातिभेद आणि अस्पृश्यता यांवर बंदी घालणारा हुकूम जारी केला. त्याच्या सर्व प्रजेवर सर्वांना समान वागणूक देणे आणि गावातील तलाव, विहिरी आणि शाळा यासारख्या सार्वजनिक सुविधांमध्ये 'अस्पृश्यांना' प्रवेश देणे हे कर्तव्य होते. आंबेडकरांनी घटनेतील समानतेचे हे तत्व पुढे विस्तारले. शाहू महाराजांनीही आंतरजातीय विवाहांना कायदेशीर मान्यता दिली आणि राजघराण्यातील अशाच एकाला आशीर्वाद दिला.

लिंग सुधारणा आणि छत्रपती शाहू महाराज

फुले यांच्या प्रेरणेने, शाहू महाराजांनी मुली आणि महिलांसाठी शाळा या संकल्पनेचा विस्तार केला आणि त्यांच्या चरित्रकारांनी नमूद केल्याप्रमाणे त्यांना मिळालेल्या प्रत्येक संधीवर महिलांना शिक्षित करण्याची गरज बोलली. पुराणमतवादी समाजाला अशा संभाषणांची आणि सार्वजनिक प्रवचनांची गरज असते हे त्याला माहित होते. स्त्रियांचे शिक्षण त्यांच्या लग्नाशी भिडले कारण मुलींचे लग्न तारुण्यवधीत किंवा त्याआधी केले जात असे. शाहू महाराजांनी अनुनय करून बालविवाह रोखण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांचे दूरगामी परिणाम लक्षात घेता इतर दोन उपक्रम उल्लेखास पात्र आहेत. शाहू महाराजांनी १९१७ मध्ये विधवा पुनर्विवाहाला कायदेशीर मान्यता दिली, ज्याचे सवर्ण हिंदूंच्या मोठ्या प्रतिसादाने स्वागत करण्यात आले. तीन वर्षांनंतर, त्यांनी या प्रदेशात मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित असलेल्या देवदासी पद्धतीवर बंदी घालणारा कायदा आणला, ज्यामध्ये लहान मुलींना देव किंवा मंदिरात अर्पण केले जात होते, ज्यामुळे त्यांचे लैंगिक शोषण आणि मानसिक छळ होत होता. देवदासी प्रथा अद्याप इतिहासजमा नाही, पण शतकापूर्वी त्यांनी त्याविरुद्ध कायदा केला हे त्यांचे श्रेय आहे.

छत्रपती शाहू महाराजांच्या विचाराची प्रस्तुतता

शाहू महाराजांनी केलेले विलक्षण कार्य, विशेषतः आता जेव्हा दलित आणि मागासवर्गीयांच्या विरोधात क्रूर रानटीपणाच्या कथा विपुल आहेत तेव्हा ते पुन्हा पाहण्यासारखे आहे. बाईक चालवल्याबद्दल किंवा उच्चभ्रू जातीच्या लोकांच्या नजरेत खाल्ल्यामुळे दलितांवर हल्ला किंवा हत्या करण्यात आली आहे. दलित महिलांवर सातत्याने बलात्कार आणि अत्याचार होतात. नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरोनुसार, २०१९ मध्ये लोकसंख्येच्या अर्ध्याहून अधिक असलेल्या

नऊ राज्यांमध्ये अत्याचाराच्या ८४% प्रकरणांची नोंद झाली आहे.

आंतरजातीय प्रेम आणि दलित हक्कांच्या विरोधात उच्चवर्णीयांच्या प्रतिक्रियेला महामारीनेही विराम दिला नाही. अभ्यास दर्शविते की अनुसूचित जातीतील कामगारांना वेतन आणि रोजगार दर दोन्हीमध्ये भेदभाव सहन करावा लागतो. अर्थतज्ञ सुखदेव थोरात यांनी सह-लेखन केलेल्या एका पेपरमध्ये असे दिसून आले आहे की मध्यम आणि निम्न-स्तरीय व्यवसायांमध्ये अनुसूचित जातीचे कामगार ७०.५% आहेत परंतु चांगल्या दर्जाच्या नोकऱ्यांमध्ये केवळ २९% आहेत.

मे १९७९ मध्ये भारतीय टपाल खात्याने राजर्षी शाहू महाराजांना समर्पित तिकीट काढले तेव्हा, एक सामाजिक क्रांतिकारक, एक सच्चा लोकशाहीवादी, एक दूरदर्शी, नाट्य, संगीत आणि क्रीडा यांचे संरक्षक आणि जनतेचा राजकुमार. संपूर्ण महाराष्ट्रातील फुले-शाहू-आंबेडकर तत्त्वज्ञानाच्या अनुयायांच्या फौजेमध्ये त्यांच्या नावाचा जो आदर आहे, तो अतुलनीय आहे. ज्या वेळी जातीय वर्चस्व आणि धार्मिक असहिष्णुता भारताच्या कल्पनेला खिळखिळी करते, जेव्हा सत्तेचा उपयोग सांप्रदायिक हितसंबंधांसाठी केला जात आहे, तेव्हा त्यांचा वारसा पुढचा मार्ग उजळतो. पुढील मे महिन्यात त्यांच्या मृत्यूला शतक पूर्ण होईल, पण छत्रपती शाहू महाराजांची प्रासंगिकता कमी होत नाही, कारण सामाजिक समता आणि न्याय हा भारतातील अपूर्ण प्रकल्प आहे.

संदर्भग्रंथ

१. राजर्षी शाहू छत्रपती : अ सोशली रिव्होल्युशनरी किंग (संपादक : डॉ. जयसिंग पवार आणि डॉ. अरुण साधू)
२. राजर्षी शाहू छत्रपती: जीवन व शिक्षणकार्य (लेखक: प्राचार्य रा. तु. भगत)
३. कोल्हापूरचे शाहू छत्रपति : चरित्र व कार्य (लेखक : एकनाथ केशव घोरपडे)
४. राजर्षी शाहू महाराज यांची सामाजिक विचारधारा व कार्य, रा.ना. चव्हाण
५. राजर्षी शाहू कार्य व काळ, लेखक, रा.ना. चव्हाण

डॉ. हनुमंत फाटक

विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग

तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती

मोबाइल नं -७०३०००४४८८

